

Kant'ın Eleştirisi Öncesi Dönem Zaman Anlayışı

Kant's Pre-Critical Period Concept of Time

AYKUT KÜÇÜKPARMAK
Muş Alparslan University

Received: 06.04.2017 | Accepted: 28.06.2017

Abstract: His views of the nature of the time play an important role in the understanding of Kant's philosophy. Whereas Kant's views on the nature of time are relatively neglected. In this framework, an examination on his theory of time seems necessary. Kant has adopted different opinions on the nature of time during the his life of thought. These differences most manifest themselves in pre and post-critical period thoughts. The main purpose of this work is to prepare the ground for understanding the Kant's critical period thoughts by revealing the his pre-critical period time theory.

Keywords: Kant, pre-critical period, time, the nature of time, time and space.

© Küçükparmak, A. (2017). Kant'ın Eleştirisi Öncesi Dönem Zaman Anlayışı. *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, 7 (1), 205-223.

Giriş

Kant'ın düşüncesinde zaman-mekânın mahiyetine dair felsefi ve bilimsel problemler başlangıcından itibaren önemli bir yer işgal etmiştir. Bu durum büyük ölçüde bulunduğu döneme hâkim felsefi atmosferin bir sonucu olarak görülebilir. Newtoncu ve Leibnizci zaman-mekân anlayışları ve bunların metafizik sonuçları üzerine yapılan tartışmalar o dönemin oldukça canlı felsefi problemlerinin başında geliyordu. Dolayısıyla Kant'ın da ilk yazılarından itibaren o dönemde tartışılan bu problemlerin çözümü üzerine düşünceler ortaya koymaya çalışması tabii bir durum olarak görülmelidir. Dahası zaman-mekânın mahiyetine dair problemler ve bunlara sunduğu çözümler, Kant'ın yetişkin dönem felsefesinde ulaştığı epistemik ve metafizik sonuçların da temelini oluşturur. Bu özellikleri itibariyle Kant'ın zaman-mekânın mahiyetine dair görüşleri bütün olarak felsefi siteminin anlaşılmasında önemli bir yere sahiptir.

Kant'ın zaman-mekânın mahiyetine dair düşüncelerinin anlaşılması için gerekli hususlardan biri, Kant'ın düşünce hayatının farklı dönemlerinde bu konuya dair yaklaşımlarının nasıl olduğunun incelenmesidir. Bilindiği üzere, Kant'ın tüm düşünce hayatının temel problemleri metafiziği temellendirme, bilginin sınırı gibi konular olmaya devam etmişse de, bu konuların mahiyetine dair yaklaşımlarının, kaleme aldığı ilk *Eleştiri* itibariyle kökensel bir değişime uğradığı genel olarak kabul edilir (Beiser, 1992: 36). Bu nedenle Kant düşüncesinde *Eleştiri* öncesi ve sonrası arasında bir ayrıma gitmek gerekli görünmektedir. Kant'ın zaman-mekânın mahiyetine dair görüşleri dikkate alındığında bu ayrım daha belirgin şekilde geçerlidir. Dahası Kant'ın eleştirel felsefesindeki kökensel değişimin, büyük ölçüde zaman-mekânın mahiyetine dair yaklaşımlarındaki değişimin bir sonucu olarak görülebileceğini de ifade edebiliriz. Ancak bizim bu çalışmadaki temel amacımız, Kant'ın eleştiri öncesi dönem zaman anlayışını incelemektir.

Kant'ın eleştirel dönem zaman-mekân tasavvurunun kökenlerinin, ilk *Eleştiri*'den çok önceleri şekillendiği ifade edilmelidir. Kant zaman-mekâna dair görüşlerini sistematik olarak ilk defa 1770 yılında kaleme aldığı *Duyulur ve Akledilir Dünyanın Form ve Prensipleri Üzerine* isimli tezinde ortaya koymuştur. Bu tezdeki temel yaklaşımları büyük ölçüde değiştirmeden *Saf Aklın Eleştirisi*'inde yeniden dile getirmiştir (Topakkaya,

2013: 182). Dolayısıyla Kant'ın zaman-mekânın mahiyetine dair eleştirisi öncesi döneme ait yaklaşımları 1746 ile 1768 yılları arasındaki çalışmalarıyla sınırlandırılmalıdır.

Bu bağlamda işaret etmemiz gereken bir diğer nokta ise, Kant'ın Eleştirisi öncesi döneme ait düşüncelerinin de belirli farklılıklar barındırdığı hususudur. Zaman-mekâna dair görüşleri dikkate alındığında, Eleştirisi öncesi dönemde Kant'ın Leibnizci ve Newtoncu etkiler altında farklı yaklaşımları benimsediği ifade edilebilir. Bu hususlar dikkate alındığında Kant'ın pre-kritik dönem zaman anlayışı üzerine bir inceleme, onun erken dönem teorilerinin Leibniz ve Newton'la ne ölçüde benzerlik ve farklılıklar barındırdığını anlamamıza yardımcı olacaktır. Dahası *Duyulur ve Akledilir Dünyanın Form ve Prensipleri Üzerine* ve *Saf Aklın Eleştirisi*'nde ortaya koyduğu teorilerin hangi aşamalardan geçerek ortaya çıktığını ve hangi noktalarda onlardan farklı olduğunu anlamamıza imkân veren bir zemin teşkil edecektir.

Bu noktaya kadarki ifadelerimizde de görüldüğü gibi, zaman-mekân kavramları çoğunlukla birlikte ifade edilir ve filozoflar tarafından benzer argümanlar üzerine temellendirilebileceği düşünülen yapışık kavramlar olarak ele alınır. Bu durum genel olarak, zaman-mekânın mahiyetini araştıran filozofların mekân üzerinden argümanları sunup, zaman için gerekli çıkarımları bunlara paralel olarak okuyucunun yapmasını salık veren bir tutum benimsemesine neden olmuştur (Vailati, 1997: 110). Bu yaklaşım Kant için de büyük ölçüde geçerlidir. Gerçekten de onun zaman-mekânın mahiyetine dair değerlendirmeleri dikkate alındığında, mekân için sunulan argümanların çoğu zaman noktası noktasına zaman için de ifade edildiği ve mekân üzerine örnekler verilerek bunun zamana uygulanmasının salık verildiği görülebilir. Bu husus doğrudan zaman üzerine değerlendirmelerin bulunmadığı, daha çok mekân üzerine tartışmalara yer veren eleştirisi öncesi yazılarında daha belirgin bir şekilde görülebilir. Genel olarak bu durumun, Kant'ın mekânın mahiyeti ve geometrik problemlerde mekânın rolüne dair görüşlerinin oldukça detaylı ve dikkatli bir şekilde incelenmesine karşın, zamanın mahiyetine dair görüşlerinin nispeten ihmal edilmesine neden olduğu ifade edilebilir (Al-Azm, 1967: 2). Bu husus Kant'ın zamanın mahiyetine dair doğrudan değerlendirmelerde bulunmadığı, daha çok mekân üzerine tartışmalara yer veren eleştirisi öncesi yazıları

için daha çok geçerlidir. Dolayısıyla Kant'ın zamanın mahiyetine dair ilk dönem düşüncelerinin, mekânın mahiyeti üzerine öne sürdüğü iddialardan çıkarsanması gerekli görünmektedir. Tüm bu hususlar dikkate alındığında çalışmamızın amacı, Kant'ın eleştiri öncesi zaman teorisini mekân anlayışı üzerinden ortaya koyarak, bu görüşlerinin Leibniz ve Newton'la ne ölçüde ilişkili olduğunu ve eleştirel dönem felsefesine hangi aşamalardan geçerek ulaştığını tespit etmek olarak ifade edilebilir. Bu sayede Kant'ın felsefi gelişiminin kritik öncesi döneminde, zamanın mahiyetine dair düşünceleri açık şekilde ifade edilmiş ve geç dönem zaman teorisinin daha iyi anlaşılmasına imkân veren bir zemin hazırlanmış olacaktır.

Kant'ın Eleştiri Öncesi Dönem Düşüncesinde Zaman

Kant'ın kritik öncesi dönem zaman-mekân anlayışı büyük ölçüde Leibniz ve Newtoncu teoriler ve bunlar arasındaki tartışmaların etkisi altında şekillenmiştir. Dolayısıyla Leibniz ve Newton'un zaman teorilerine dair genel bir değerlendirme, Kant'ın görüşlerini anlamamızda yararlı bir başlangıç olacaktır.

Newton zamanla ilgili temel görüşlerini dile getirdiği *Principia*'da mutlak ve matematiksel zaman ile nispi ve görünür zamanı birbirinden ayırır. Mutlak zamanın en temel özelliği, 'dışsal hiçbir şeye atıfta bulunmaksızın' kendi başına var olan homojen bir akış olmasıdır (Newton, 1999: 408). Bu haliyle mutlak zaman tüm olay ve süreçlerin kendisinde gerçekleşmiş olarak belirleneceği bir kap olarak değerlendirilebilir ve içindeki olay ve süreçlerden bağımsızdır. Buna göre mutlak zaman, içinde gerçekleşen olay ve süreçlerden ontolojik ve mantıki açıdan önce gelir (Al-Azm, 1967: 8). Diğer bir ifadeyle olay ve süreçler olmasa da mutlak zaman var olacakken, tersi mümkün olmayacaktır.

Newton'un mutlak zamandan ayrı olarak ele aldığı nispi zaman ise, olay ve süreçlerin hareket vasıtasıyla dışsal ve duyulur bir ölçümüdür. Bu haliyle nispi zamanın en belirgin özelliği, hareketin hızlanabilir ya da yavaşlayabilir olmasından dolayı, ondan elde edilen homojen olmayan ölçümlere dayanmasıdır (Newton, 1999: 410). Diğer bir ifadeyle, nispi zaman olay ya da süreçlerin değişebilir ve homojen olmayan sürelerinden, ortak kabule dayanarak elde edilir ve mutlak zamanı ölçmeye hizmet eder. Dolayısıyla, herhangi bir olay ya da sürecin süresi ile bunların içinde ger-

çekleştiği mutlak zaman aralığını birbirinden ayırmak gerekir.

Son olarak, Newton mutlak zamanı sonsuz olarak ele alır ve bu durumu Tanrı'nın mutlak mahiyeti ile mutlak zaman arasında kurduğu paralellik üzerinden temellendirmeye çalışır (Newton, 1999: 941). Buna göre mutlak zaman ve mekân Tanrı'nın sonsuz varlığı tarafından oluşturulur ve İlahi varlığın sonuçları ya da O'nun sıfatları olarak görülmelidir (Vailati, 1997: 112). Bu değerlendirmeleri dikkate aldığımızda, Newton'un zamanı, içindeki olay ve süreçlerden bağımsız ontolojik bir gerçeklik ve sonsuz bir bütün olarak ele aldığını ifade edebiliriz.

Newton'un mutlak ve reel zaman anlayışına karşı Leibniz, nispi ve ideal bir zaman anlayışını savunmuştur. Leibniz'e göre zaman ontolojik bir gerçekliğe sahip değildir ve eş zamanlı var olmayan şeylerin ilişkisi üzerinden elde edilen iyi temellenmiş (*well-founded*) bir fenomenden ibarettir. Leibniz'in bu yaklaşımı büyük ölçüde, mekân ya da zamansal özelliklere sahip olmayan monad anlayışının bir sonucudur. Buna göre tüm zamansal ve mekânsal özellikler bağımsız varlıklar olarak değil, monatlara dayanan fenomenler olarak görülmelidirler (Leibniz, 2011: 107-108). Açıkça görüleceği üzere, bu durumda zamanın monadlar üzerine temellenmeyen ve onlardan bağımsız bir gerçekliği olmayacaktır.

Leibniz eş zamanlı olmayan şeylerin öncelik sonralık ilişkisini nedensellik ilişkisi üzerinden temellendirir. Buna göre eş zamanlı olmayan iki durumdan biri diğeri için bir neden içerir ve ilk durum önce, ikinci durum ise sonra olarak kabul edilir (Mates, 1986: 230). Tüm şeylerin nedensel olarak birbirine bağlı olması sonucu ortaya çıkan bu öncelik-sonralık ya da ardışıklık düzeni bizdeki zaman tasavvurunun temelini oluşturur. Burada açıkça görüleceği üzere zaman ontolojik ve mantıki açıdan nedensellik ilişkisinden sonra gelecektir. Diğer bir ifadeyle, nedensellik ilişkisi olmadan zamanın algılanması söz konusu olamayacaktır. Sonuç olarak Leibniz için homojen ve birlik içinde bir akış olarak zaman, şeyler arasındaki ilişkilerden soyutlanarak elde edilen fenomenal bir ideadır. Dolayısıyla var olan şeyler ve bunların ilişkileri dışında zamana ontolojik bir gerçeklik atfetmek mümkün değildir.

Şüphesiz zaman-mekân üzerine öne sürülen Newtoncu ve Leibnizci görüşler ve bunla arasındaki tartışmalar, Kant'ın görüşlerini derinden etkilemiş ve biçimlendirmiştir. Ancak bu etkilere rağmen, Kant kaleme

aldığı ilk yazılarından itibaren öncüllerinin tüm fikirlerini kabul etmek yerine, onları aşarak problemlere yeni çözümler üretme arayışı içinde oldu. Kant'ın zaman-mekânın mahiyetine dair tamamen kendine has görüşleri, ilk çalışmasından yaklaşık yirmi yıl sonra gün yüzüne çıksa da, bu ara dönemde ortaya koyduğu yaklaşımlarda da önemli özgün taraflar bulunur ve bunlar Kant'ın felsefi dehasının habercileri olarak görülebilir.

Kant'ın kritik öncesi dönem yazılarında zaman-mekânın mahiyetine dair doğrudan değerlendirmelerde bulunmadığı ifade edilebilir. Dolayısıyla bu konu hakkındaki düşüncelerinin, daha çok zaman-mekânın, evren hakkındaki bazı hipotezlerinde sahip olduğu fonksiyonları üzerinden çıkarılması gerekir (Baker, 1935: 277). Dahası zamana dair açıklamaların mekâna kıyasla çok daha sınırlı olması hususu da göz önüne alındığında, Kant'ın zamanın mahiyetine dair görüşleri, aralarındaki paralellik ilişkisi üzerinden mekâna dair yaklaşımlarından çıkarılmalıdır.

Kant'ın pre-kritik dönemde yayınlanan ilk kitabı, gecikmeli olarak 1749'da yayımlanan, *Canlı Güçlerin Doğru Hesaplanması Üzerine* isimli eserdir. Bu kitabın temel amacı gücün doğası, ölçümü ve korunumu gibi problemler üzerine o dönemde mevcut olan Descartesci ve Leibnizci farklı görüşler arasındaki tartışmalara, Leibniz'in görüşleri lehinde bir çözüm üretmek olarak ifade edilebilir. Bu çerçevede Kant, *Canlı Güçler*'de güç nasıl hesaplanır, güç yalnızca bir nicelik midir gibi sorulara, gücün metafizik doğası ile matematik ölçümünü birleştirerek çözüm üretmeye çalışan bir doğa felsefesi incelemesine girişir (Schönfeld, 2000: 18). Burada öne sürdüğü tezler ve sonuçları genel olarak geçersiz ve başarısız girişimler olarak görülse de (Edwards & Schönfeld, 2012: 7), Kant'ın felsefi gelişiminin anlaşılmasında ve ele almaya çalıştığımız problem bağlamında önemli hususlar içermektedir.

Kant *Canlı Güçler*'in hemen başında fiziki cevherlerin karşılıklı etkileşimleri, bunlar arasındaki ilişkinin doğası ve maddenin ruhun durumlarını nasıl etkilediği problemlerini ele alır. Bu çerçevede Kant'ın tartışmaları üzerine inşa ettiği temel ilke, daha önce Leibniz'in ortaya koyduğu, 'cisimlerin özel bir güce sahip olduğu' ilkesidir. Dahası bu güç cisimlerin uzamından da önce gelir. Bu noktaya kadar Kant Leibniz'le aynı fikirde-dir. Ancak, Kant ayrı var olan cevherlerin ilişkisinin ancak güçlerin karşılıklı etkileşimi ile mümkün olduğunu öne sürerek (Kant, 2012: 25), Leib-

niz'in önceden kurulmuş ahenk öğretisinden ayrılır. Kant'a göre cevherler arasındaki ilişki ancak sahip oldukları güçlerin diğerleriyle etkileşimi üzerinden mümkün olur, etkileşim olmazsa ilişkiler de mevcut olmayacaktır. Bu husus Kant'ın zaman-mekânın mahiyetine dair düşünceleri noktasından hayati bir öneme sahiptir. Mekân ve zamanın doğası ilişkisel olduğundan, bunların varlığı doğrudan cevherlerin sahip olduğu özel güçlerin karşılıklı etkileşimleri ve bunların mahiyetine bağlanmış olacaktır. Bu durumu Kant mekân üzerinden açıkça ifade eder:

Şunu görmek kolaydır, eğer cevherler kendilerinin dışına etki edecek bir güce sahip olmazsa, mekân ve uzam var olmaz. Çünkü bu güç olmaksızın ilişki var olmaz, ilişki var olmaksızın düzen var olmaz ve sonuç olarak düzen var olmaksızın mekân var olmaz (Kant, 2012: 26).

Bu paragraftan açıkça görüleceği üzere, cevherlerin dışa etkide bulunan bir gücü olmadan şeyler arasında bir etkileşim olmayacağından, bir ilişki düzeni olarak mekân da var olmayacaktır. Bu noktada zaman ve mekânın mahiyetindeki paralellik ve birbirini karşılıklı belirleyen özsel ilişki dikkate alındığında, benzer şeylerin zaman için de geçerli olduğu ifade edilebilir. Bu durumda cevherlerin güçleri vasıtasıyla ortaya çıkan karşılıklı etkileşime dayanan nedensellik ilişkisi, şeylerin ardışıklık düzeyinin ve dolayısıyla da zamanın temeli olacaktır. Burada açıkça görüleceği üzere cevherler ve bunların ilişkisi mantıki ve ontolojik olarak zamandan önce gelir ve zaman ancak bu ilişkiler kurulduktan sonra gerçekleşebilir. Bu noktaya kadar Kant'ın zamanı ilişkisel ve a posteriori olarak gören Leibniz'le aynı fikirde olduğunu söyleyebiliriz. Ancak, Kant'ın cevherler arasında dinamik bir etkileşimi ön gören yaklaşımı dikkate alındığında, onun Leibnizci monad anlayışını reddettiği sonucunu çıkarabiliriz. Çünkü Leibniz'in monatları uzamları yanı sıra karşılıklı etkileşimi de bulunmayan cevherlerdir (Caruso, & Xavier, 2015: 550). Dolayısıyla Kant'ın zaman-mekânın ilişkisel mahiyetine dair anlayışının, Leibniz'in anlayışından farklı bir temele dayandığı belirtilebilir. Diğer bir ifadeyle, Leibniz'de zamanın temeli olarak görülen fenomenal bir ilişki yerine Kant, gerçek etkileşime dayalı reel bir nedensellik ilişkisini koymuştur.

Açıkça görüleceği üzere, Kant cevherlerin karşılıklı etkileştiğini ve onların tüm belirlenimlerinin bu etkileşimi belirleyen güçlerin doğasına bağlı olduğunu öne sürerek, Leibniz'in görüşlerinden ayrılır. Bu yaklaşımın

en önemli sonuçlarından biri, zaman-mekânın mahiyeti ile güçleri belirleyen yasalar arasında kurduğu ilişkidir. Azm'ın işaret ettiği gibi, Kant bu yaklaşım üzerinden cevherlerin belirlenimi olarak zaman-mekânsal ilişkilerin, cevherlerin etkileşimlerini yöneten aktif güçler üzerine temellendiği sonucuna varır. Diğer bir ifadeyle, zaman-mekânsal ilişkiler düzeni, cevherler arasında etkin olan aktif güçlerin doğasını ifade eden yasalar tarafından belirlenir (Al-Azm, 1967: 11). Dolayısıyla zaman-mekâna ait özellikler güçlerin doğasında bulunan yasalardan elde edilebilir. Kant bu durumu mekânın üç boyutlu oluşunu temellendirme çerçevesinde şu şekilde ifade eder:

Bir şeyin özellikleri arasında bulunan tüm özellikler kendisinin tam zemininde bulunan şeylerden çıkarılması gerektiğinden dolayı, uzamın özellikleri ve dolayısıyla da onun üç boyutlu oluşu, ilişkili olan şeyler olması bakımından cevherlerin sahip olduğu gücün özellikleri üzerine temellenmelidir.

(Mekânın) üç boyutlu olma özelliği şu olgudan türetilmiş görünür: mevcut dünyadaki cevherler birbirleri üzerine şu şekilde etki eder; etkinin gücü mesafelerin karesiyle ters orantılıdır (Kant, 2012: 27).

Burada açıkça görüleceği üzere, Kant cevherleri etkileşime sokan güçleri yöneten yasalar ile bunların belirlenimleri arasında varsaydığı ilişki üzerinden, mekânın üç boyutlu oluşunu, Newton'un evrensel kütle çekim yasası temelinde elde edebileceğimizi düşünmüştür. Bu durumda, mekâna benzer şekilde, zaman serilerinin nihai özelliklerinin de cevherler arasındaki etkileşimi belirleyen yasalar üzerinden belirlenebileceğini ifade edebiliriz. Buna göre cevherlerin mekânda üç boyutlu olma belirlenimi gibi, tek boyutlu zaman serilerinde sürekli olma belirlenimleri de cevherlerin etkileşimlerini sağlayan aktif güçlerin yasaları üzerinden elde edilebilmelidir (Al-Azm, 1967: 12).

İlişkisel zaman-mekânı belirleyen aktif güçleri yöneten yasalarla ilgili işaret etmemiz gereken hususlardan biri de, Kant'a göre bu yasaların keyfi olmasıdır. Bu husus, Kant'ın ilk dönem zaman-mekân tasavvurunun, günümüz rölativist zaman anlayışlarını öngördüğü yorumlarının yapılmasına imkan veren bir içeriğe sahip olduğuna işaret eder. Kant bu yasanın olumsuzsalığını şu şekilde dile getirir:

Benim fikrime göre parçası olduğumuz mevcut dünyadaki cevherler, biri di-

ğesine mesafelerin karesiyle ters orantılı olma yasasına göre etkilerini dikte eden özsel güçlere sahiptir; ikinci olarak, bunun neden olduğu bütün, bu yasa aracılığıyla, üç boyutlu olma özelliğine sahiptir; üçüncü olarak, bu yasa keyfidir ve Tanrı, küpüyle ters orantılı olmak gibi, diğer bir ilişkiyi seçebilir; dördüncü ve son olarak, farklı özellik ve boyutlarla bir uzam farklı bir yasadan çıkarılabilir (Kant, 2012: 27-28).

Buna göre, etkileşimi mümkün kılan güçleri yöneten bu yasalar başka türlü de olabilir ve bu da farklı türden zaman-mekân ilişki düzenlerinin ortaya çıkmasına neden olabilir. Dolayısıyla Öklitçi olmayan mekân serileri ile Newtoncu olmayan zaman serilerinden söz etmek mümkündür. Kant başka türden zaman serilerini mümkün gören bu yaklaşımı ile Newtoncu zorunlu ve mutlak zaman anlayışından tamamen farklı bir pozisyonda konumlanır. Çünkü Kant, zamansal ilişki düzenini cevherler arası etkileşimi belirleyen yasalara bağlayarak, içindeki cevherler ve onların etkileşimlerini belirleyen nedensel yasalardan ayrı, zorunlu ve değişmez özelliklere sahip mutlak zamanı kabul eden Newtoncu yaklaşımı reddeder (Al-Azm, 1967: 12). Diğer bir ifadeyle bir tarafta mutlak zaman bir tarafta da bunun içinde yer alan cevherler ayrımını reddederek Newton'dan ayrılır.

Sonuç olarak Kant, cevherler arası etkileşimi belirleyen yasaların keyfi oluşu üzerinden zaman serilerinin de başka türlü olabileceğini çıkarır. Yani cevherler arası etkileşimi belirleyen nedensel ilişki düzeni başka bir şekilde de olabilir ve bu durumda Newtoncu olmayan fakat tamamen anlamlı başka bir zaman serisi düzeni ortaya çıkabilir.

Konumuz çerçevesinde dikkate almamız gereken diğer hususları Kant'ın 1755'de yayımlanan eserlerinde bulabiliriz. Bu yıl yayımlanan *Yeni İncelemeler* ve *Evrensel Doğa Tarihi* gibi çalışmalarında göze çarpan en önemli husus, Kant'ın özellikle mekânın mahiyetine dair değerlendirmelerinde Newtoncu etkilerin görülmeye başlanmasıdır. Bu durum büyük ölçüde Newtoncu görüşlerin Kıta Avrupası düşüncesine girerek önemli tartışmalara neden olduğu bir ortamda, Kant'ın Newton düşüncelerine dair elde ettiği bilgilerin bir sonucu olarak görülebilir.

Kant'ın mekâna dair düşüncelerinde Newtoncu etkinin görülmesi olgusu ilk olarak, Evrenin başlangıcını Newtoncu yasalara uygun olarak açıklamayı hedeflediği *Evrensel Doğa Tarihi ve Gökler Kuramı* kitabında

karşımıza çıkar. Burada Kant evrenin ilk durumunu açıklamak üzere ilk maddenin içerisinde bulunduğu kapsal bir mekânı varsayar görünür:

Bu filozoflar gibi (Demokritos vd.) ben de varsayıyorum ki, evrenin ilk durumu mekândaki tüm cisimlerin ilk maddesinin ya da bu filozofların adlandırdığı şekliyle maddenin atomlarının evrensel yayılımından meydana gelmiştir (Kant, 1900: 24).

... sonsuz mekan, sayısı ve mükemmelliği yaratıcılarının mükemmelliği ile ilişkili olan güneş sistemleriyle doludur (Kant, 1900: 53).

Diğer taraftan, eğer mekânı sistemimizdeki gezegenlerin içinde hareket ettiği bir yer olarak ele alırsak, o tamamen boştur ve bu göksel cisimler üzerine ortak bir etkiye neden olacak ya da onların hareketlerinde bir uyum sağlayacak bütün maddeden yoksundur.... İkna edici bu nedenden dolayı, Newton gezegen sisteminin tüm alanında uzamı vasıtasıyla onların ortak hareketini sağlayacak maddi bir nedeni kabul etmedi. O, bu düzenlemenin doğa güçlerinin müdahalesi olmaksızın doğrudan Tanrı'nın eli tarafından kurulduğunu öne sürdü (Kant, 1900: 72).

Tüm bu ifadeler dikkate alındığında görüleceği üzere, Kant burada, ilk madde ve tüm gezegenler sisteminin içinde bulunduğu kapsal bir mekânı kabul ediyor görünmektedir. Dahası içerisindeki cisimlerin etkileşimine imkân verecek herhangi bir maddi nedenden yoksun olarak kabul edilen bu boş mekân tasavvuru, Kant'ın daha önce öne sürdüğü cevherlerin etkileşimi sonucu oluşan bir düzen olarak mekân fikrinden de tamamen farklı görünmektedir. Buna ilaveten Kant, Newtoncu teolojik mekân yorumunu da benimsemiş görünür. Buna göre mekân Tanrı tarafından oluşturulan ve O'nun sonsuz varlığının bir sonucu olarak ortaya çıkan bir şey olarak görülür. Bu durumu Kant'ın yukarıda yer verdiğimiz ifadesinin yanı sıra "...Tanrı'nın her yerde var olduğu sonsuz mekân..." (Kant, 1900: 143), "...İlahi varlıkla aynı sınırlara sahip olan sonsuz mekân." (Kant, 1900: 144) gibi ifadeleri de açıkça göstermektedir. Dolayısıyla bu değerlendirmeler dikkate alındığında, Kant'ın *Evrensel Doğa Tarihi*'nde mekânı İlahi varlığın sonsuzluğu sonucu oluşan, her şeyin içinde yer aldığı bir kap olarak gören Newtoncu görüşü benimsediği ifade edilebilir görünmektedir.

Kant'ın mekâna dair bu görüşlerine paralel olarak zamanı da büyük ölçüde Newtoncu bir çerçevede ele aldığını ifade edebiliriz. Burada Kant

evrenin yaratılmasıyla zaman arasındaki ilişkiyi ele almak üzere, sonsuzluk içinde maddenin kaostan düzene geçmeye başladığını ve tüm bu düzenli oluşumların sınırlı bir süreye sahip olmasına karşın sonsuzluk içinde süredeceğini öne süren bir açıklama sunar. Burada içinde gerçekleşen olayları kuşatan sonsuz bir süre varsayımı, büyük ölçüde sonsuz mekân anlayışının bir sonucu olarak görülebilir. Çünkü gerçekleşen herhangi bir oluşum belli bir zaman gerektirir ve sınırsız mekânın dolması ancak sonsuz bir zamanda mümkün olabilir. Kant bu durumu şu şekilde ifade eder:

Meydana gelen bir iş ona harcanan zamanla orantılıdır. Sayısız ve sonsuz dünyalarla sonsuz mekânın sınırsız genişliğini doldurmak için sonsuzluktan daha az hiçbir şey yetmeyecektir (Kant, 1900: 146).

Buna göre sonsuz mekâna paralel olarak, içinde gerçekleşen sınırlı sürelerle sahip olayları kuşatan sonsuz bir zaman gereklidir. Bu sonsuz zaman tıpkı mekân gibi ilahi varlığın sonsuzluğunun bir sonucudur. Bu değerlendirmeleri dikkate aldığımızda, Kant'ın zamanı olaylardan bağımsız mutlak süre olarak gören Newtoncu görüşü benimsediğini ifade etmemiz gerekir. Ancak şu husus belirtilmelidir ki; Kant'ın bu aşamada önceki fikirlerinden tamamen vazgeçtiği ya da bu sonuçlara önceki görüşlerin eleştirel bir değerlendirmesi sonucunda ulaştığı düşünülmemelidir. Kant'ın buradaki tutumu, Baker'in de işaret ettiği gibi, önceki görüşlerine herhangi bir atıfta bulunmaksızın Newtoncu kozmolojinin bir değerlendirmesini yapmaktır (1935: 275). Dolayısıyla, bu aşamada Kant'ın Newtoncu görüşleri tamamen benimsediğini iddia etmek güç olsa da, Kant'ın Newtoncu görüşlerin farkına vardığı ve etkilenmeye başladığı bir aşama olarak kabul edilebilir.

Kant'ın bu aşamada Newtoncu görüşleri bütünüyle benimsemediğini gösteren en açık olgulardan biri, aynı yıl yayımladığı *Metafizik Bilginin İlk Prensipleri Üzerine Yeni İncelemeler* kitabında 1747'deki görüşlerine geri dönmüş görünmesidir. Bilgimizin ilk prensiplerini açıklamayı hedeflediği bu eserinde Kant, ardışıklık ve eş zamanlı var oluş ilkelerini ele aldığı sırada cevherler arası etkileşime dayalı ilişkisel zaman-mekân anlayışını yeniden dile getirir:

Dahası, bir cevher diğeriyle bağlantıya dâhil olduğunda bile, eğer bu ilişki değişmezse bu cevherin iç durumlarında da bir değişim gerçekleşmez. Sonuç olarak bütün hareketlerden yoksun bir dünyada (çünkü hareket bağıntılarının

değişiminin bir tezahürüdür) cevherlerin iç durumlarında bile ardışıklık bulunmayacaktır. Dolayısıyla cevherlerin irtibatı tamamen yok edildiğinde, ardışıklık ve zaman da benzer şekilde çökecektir (Kant, 1929: 245).

Burada açıkça görüleceği üzere Kant, cevherler arası ilişkiler olmadan ardışıklık ve zamanın olamayacağı şeklindeki 1747'de öne sürdüğü görüşünü yeniden dile getirmiştir. Benzer durum mekân için de geçerlidir:

Pozisyon, durum ve mekân karşılıklı etkileşim aracılığıyla, kendilerinden ayrı diğer cevherlere atıfta bulunması vasıtasıyla cevherlerin ilişkileri olduğundan... şu açıktır ki, siz yalnızca birden fazla cevheri var saymakla aynı zamanda onların pozisyon, durum ve bütün bu ilişkileri sınırlayan mekanı belirlemiş olmazsınız (Kant, 1929: 249-250).

Ancak Kant ilişkisel zaman-mekân görüşüne geri dönerken, bu ilişkiyi açıklamak üzere varlığın temel prensibi olarak Tanrı'ya başvurarak (Kant, 1929: 248) 1747'deki görüşünden farklı bir tutum benimser. Böylece daha önce vazgeçtiği Leibnizci önceden kurulmuş ahenk prensibi yerine Newtoncu teolojik eğilimlere yer vermiş görünür (Baker, 1935: 276). Bu husus Kant düşüncesinde Newtoncu etkilerin belirgin bir şekilde görünmesi bakımından önemlidir.

Kant'ın zaman-mekâna dair düşüncelerinde Newtoncu görüşleri tamamen kabul ettiğini gösteren açık kanıtlar, 1768'de kaleme aldığı *Mekânda Yönlerin Ayırt Edilmesinin Nihai Temeli Üzerine* isimli yazısında karşımıza çıkar. Kant'ın mekânın mahiyetine dair Newtoncu görüşe bu adaptasyonu çok uzun sürmese de, konu hakkındaki nihai öğretilerine ulaşmasında önemli bir adım olarak görülmelidir. Kant'ın Newtoncu mekân anlayışını kabul etmesi en temelde, onun tüm felsefi serüvenindeki değişmelere rağmen bunları biçimlendiren ve değişmeden kalan 'fiziksel dünyanın Newtoncu bilime uygun olduğu' şeklindeki temel düşüncesine dayanır (Beck, 1969: 428). Bu temel düşünce çerçevesinde Kant farklı görüşleri benimsese de, fiziksel dünyanın her zaman Newton'un hareket yasalarına uygun olduğunu kabul etti ve savunduğu görüşlerle bu yasalar arasında uygunluk kurmaya çalıştı. Bu arayış 1768 yazısında Kant'ın, büyük ölçüde Euler'in de etkisiyle, Newtoncu mekân anlayışını kabul etmesine neden oldu denilebilir. Çünkü Euler Newton'un hareket yasalarının geçerli olmasının mutlak zaman ve mekânın varsayılmasına bağlı olduğunu öne sürüyordu. Ona göre Newton yasaları, tek bir cismin hareketi için eşit

zaman ve mekân aralıklarını öngörür. Oysa ilişkisel zaman ve mekân anlayışları bu türden bir aralığın var olması için en az iki varlığı gerekli gördüğünden, Newtoncu hareket yasalarının gerektirdiği zaman-mekân aralıkları anlamlı şekilde söz konusu olamaz (Al-Azm, 1967: 23). Dolayısıyla Newton'un hareket yasaları ancak mutlak zaman ve mekân kabul edilirse anlamlı olacaktır. Kant *Mekânda Yönler* yazısında Euler'in bu husus gösterdiğini belirterek, yazısının amacını şu şekilde ifade eder:

Benim bu yazıdaki amacım, tüm maddenin varlığından bağımsız ve maddenin bileşik karakterinin nihai temeli olan mutlak mekânın kendinde bir gerçekliğe sahip olduğuna dair açık bir kanıtın, geometride bulunduğu gibi, uzam hakkındaki sezgisel yargılarda da bulunup bulunmadığını görmektir (Kant, 1992: 366).

Ancak Kant'ın Newtoncu mutlak mekân anlayışına dönmesine neden olan asıl husus, aynı mekânı kapsayan fakat birbiriyle örtüşmeyen parçalar problemini dile getiren 'uyumsuz eş parçalar' (*incongruent counterpart*) argümanıdır. Bu argüman Kant'ın mekân anlayışını belirlemede oldukça etkili olmuş ve mekânın mahiyetine dair farklı hususların gösterilmesi bağlamında Kant tarafından kullanılmıştır. Örneğin ele aldığımız yazısında Kant bu argümanı mutlak mekânın varlığını göstermek üzere ele alırken, daha sonra kaleme aldığı *Duyulur ve Akledilir Dünyanın Form ve Prensipleri Üzerine ve Prolegomena*'da zaman-mekânın sezgisel mahiyetini temellendirmek için kullanmıştır.

Argümanın işaret ettiği temel nokta, parçaların tamamen aynı şekle ve büyüklüğe sahip olmalarına rağmen birbiriyle örtüşmemelerinin mümkün olduğu hususudur. Bu durumda birbiriyle tamamen aynı şekle sahip ve aynı mekânı kaplayan cisimlerin birbiriyle örtüşmemelerinin nasıl mümkün olduğunun açıklanması gerekir. Kant bu durumu yaygın olarak kullanılan el örneği üzerinden ifade eder:

Bilinen iki el örneğinden açıktır ki; bir cisim diğeriyle mükemmel olarak aynı şekle sahip olabilir ve uzamlarının büyüklükleri tam olarak aynı olabilir, ancak yine de ikisi arasındaki içsel farklılıklar var olmaya devam edebilir. Bu fark bir cismi kaplayan yüzeyin diğerini kapsayamaması olgusuna dayanır (Kant, 1992: 370-371).

Burada işaret edilen el örneğine göre, insanın sağ elinin aynadaki yan-

sıması kapladığı mekân ve büyüklük bakımından mükemmel bir kopyası olmasına rağmen, sağ elin kapladığı mekânla aynadaki yansımasının kapladığı mekân örtüşmez, çünkü sağ elin aynadaki imajı sol el olacaktır. Kant'a göre bu farklılığı mümkün kılan şey cismin kendisinde ya da diğer cisimlerle ilişkisinde sahip olduğu özellikler olamaz, bu farklılık bu cismi kaplayan mekânla ilişkisi üzerinden ortaya çıkan bir durumdur. Dolayısıyla uyumsuz eş parçalar problemini açıklamak, ancak cisimlerin içinde bulunduğu ve onlardan bağımsız olarak var olan mutlak mekânı varsaymakla mümkün olacaktır. Bu durumu Kant aynı örnek üzerinden şu şekilde ifade eder:

Bununla beraber ilk yaratılan şeyin insan eli olduğunu hayal et. Bu insan ya sağ el ya da sol el sahibi olacaktır. Bunlardan birini var eden yaratıcı nedenin eylemi zorunlu olarak, yaratıcı nedenin bunun eş parçasını var eden eyleminden farklı olmalıdır (Kant, 1992: 371).

Buna göre ilk yaratılan el daha başlangıçtan sağ ya da sol olma özelliğine sahip olacaktır ve bu özellik diğer cisimlerle ilişkisi üzerinden değil, ancak mutlak mekânla ilişkisi üzerinden belirlenebilecektir. Oysa ilişkisel mekân anlayışı kabul edildiğinde, ilk el yaratıldığında var olan mekân bu elin kapladığı mekândan ibaret olacağından bu ele sol ya da sağ özelliğini atfetmek mümkün olmayacaktır. Çünkü bu farka neden olacak ne diğer cisimlerle ilişki ne de içsel bir farklılık bulunmayacaktır:

Yukarıda verdiğimiz örnekten şu sonuç çıkar ki, tüm mevcut mekân bu el tarafından doldurulan mekân olabilir. Oysa elin parçalarının birbiriyle ilişkisinde bir fark yoktur ve sağ el ya da sol el olup olmamasında da bir fark yoktur; dolayısıyla şu sonuç çıkar ki, el böyle bir özellik bakımından tamamen belirsizdir. Diğer bir ifadeyle el insan cisminin her iki tarafına da aynı şekilde yerleştirilebilir, ancak bu imkânsızdır (Kant, 1992: 371).

Tüm bu hususlar dikkate alındığında, Kant'ın 1768 yazısında Newtoncu mutlak mekân anlayışını tamamen benimseyerek, ilişkisel mekân anlayışından vazgeçtiği görülmektedir. Ancak açıkça görüleceği üzere tüm bu değerlendirmeler mekânla ilgilidir ve zamana dair hiçbir şey söylemez. Dahası uyuşmayan eş parçalar problemi yalnızca mekânla ilgili bir problemdir ve en fazla mutlak mekânın gerekliliğini gösterir. Bu durumda Kant'ın zamanın mahiyetine dair görüşleri ne olacaktır? Diğer bir ifadeyle Kant 1768 yazısında mutlak mekân anlayışını kabul ederken ilişki-

sel zaman anlayışı aynı kalmaya devam mı etmiştir, yoksa mekân gibi zamanın da mutlak Newtoncu yorumunu mu benimsemiştir? Daha önce işaret ettiğimiz gibi, zaman-mekânın karşılıklı birbirine bağlı mahiyetleri dikkate alındığında, zaman ve mekâna dair farklı temellere dayanan teorilerin aynı anda kabul edilmesi pek olası görünmemektedir. Dolayısıyla Kant'ın burada mekâna paralel olarak mutlak zaman anlayışını da benimsemiş olduğunu ifade edebiliriz. Aslında Kant, zaman ve mekân arasında bu şekilde bir paralellik olduğunu düşünmemizi mümkün kılan ipuçlarını Prolegomena'da uyumsuz eş parçalar argümanını ele alırken takındığı tavırda da ortaya koyar. Burada Kant, uyumsuz eş parçalar argümanının hem mekân hem de zamanın kendinde şeylerin özellikleri değil, duyu yetisinin salt formları olduğunu açıkça gösterdiğini öne sürer (Kant, 2002: 34). Açıkça görüleceği üzere, bu tutumuyla Kant, tamamen mekânla ilgili bir argümanın zaman hakkında da aynı sonucu verdiğini varsayar. Her ne kadar zaman ve mekânın mahiyetine dair *Prolegomena* ve *Mekânda Yönler*'deki görüşleri tamamen farklı olsa da bu tutum zaman-mekân arasında varsayılan paralelliği göstermesi açısından önemlidir. Dolayısıyla Kant'ın 1768 yazısında da, benzer şekilde mekâna dair bu paradoksu zaman için de geçerli gördüğünü ve sonuç olarak da mutlak zaman görüşünü benimsediğini varsayabiliriz.

Ancak burada asıl problem, mekânla ilgili bu paradoksun zaman için de geçerli olduğu hususunsun nasıl gösterileceğidir. Bu çerçevede Al-Azm'ın sunduğu oldukça açıklayıcı ve ikna gücü yüksek değerlendirmelerine bakmak faydalı olacaktır. Al-Azm'a göre, mekânsal uyumlu eş parçalar problemini zamana uygulamak için bu argümanın tersine çevrilmesi yeterlidir ve bu durumla zamanla ilgili problem 'eş olmayan uyumlu parçalar' (*congruent non-counterpart*) paradoksu olarak ifade edilmelidir (Al-Azm, 1967: 25). Buna göre A-B ve C-D gibi içyapıları, özellikleri ve zamansal pozisyonları tamamen farklı olan iki süreci ele alırsak, bunların gerçekleştiği sürelerin örtüşüğünü dolayısıyla da tüm farklılıklara rağmen hala ortak temel bir özelliğe sahip olduklarını düşünmek mümkündür. Bu durumda birbirinden tamamen farklı bu iki sürecin aynı sürede gerçekleşmek gibi ortak içsel bir özelliğe sahip olmaları nasıl mümkün olacaktır? Açıkça görüleceği üzere, bu içsel özellikleri ya da diğer süreçlerle ilişkileri üzerine temellendirilemez, çünkü bunlar tamamen farklıdır. Dolayısıyla,

mekânla ilgili paradoksa benzer şekilde, birbirinden farklı bu iki sürecin ortak içsel bir özelliğe sahip olması, ancak bu süreçlerin mutlak zamanla ilişkisi üzerinden açıklanabilir. Diğer bir ifadeyle mutlak zaman varsayılmaksızın, A-B ve C-D süreçlerinin aynı süreye sahip olmaları anlaşılabilir (Al-Azm, 1967: 25). Açıkça görüleceği üzere, birbiriyle özdeş olan fakat örtüşmeyen parçalar tersine çevrilerek, örtüşen fakat tamamen ayrı olan süreçler şeklinde zamana uygulandığında, mekâna paralel bir durum zaman için de geçerli olacaktır. Dolayısıyla bu problem üzerinden mutlak mekânı gerekli gören bir yaklaşımın, paralel şekilde mutlak zamanı da gerekli göreceği sonucunu çıkarabiliriz.

Öte yandan ilişkisel mekân anlayışının uyumsuz eş parçalar paradoksunu çözemeyeceği iddiası da, paralel şekilde zamana uygulanabilir görünmektedir. Buna göre ilk yaratılan şeyin bir A-B süreci olduğunu varsaydığımızda, bu süreç zorunlu olarak bir süreye sahip olacaktır. İlişkisel zaman anlayışına göre, var olan zaman bu sürecin süresinden ibaret olduğundan, A-B süreci zamansal olarak belirsiz olacaktır. Diğer bir ifadeyle bu süre standart bir saat tarafından gösterilen herhangi bir zaman aralığıyla ölçülebilecektir ki, bu imkânsızdır (Al-Azm, 1967: 26). Dolayısıyla ilişkisel zaman anlayışı kabul edildiğinde ilk sürecin süresi belirlenemeyeceğinden, diğer süreçlerle eşit süreye sahip olması mümkün olmayacaktır.

Sonuç olarak Kant'ın, açıkça ifade etmese de zihinsel arka planda, ele aldığı problemlere paralel gerekçelerle zamanın mahiyeti hakkında mekâna benzer düşüncelere sahip olduğunu ve mekâna dair ulaştığı sonuçların zaman içinde geçerli olduğunu varsaymak oldukça makul görünmektedir. Buna göre zaman şeylerin birbirleriyle eş zamanlı olmayan ilişkilerinin bir sonucu değildir, aksine böyle bir ilişki zamanın var olmasıyla mümkündür. O halde farklı özelliklere sahip süreçlerin aynı süreye sahip olması, mutlak ve ontolojik olarak önce olan zamanla ilişkileri üzerinden söz konusu olabilir. Son olarak, mutlak zaman dış duyumun bir objesi değildir, daha çok böyle bir duyumu mümkün kılan temel bir kavramdır.

Sonuç

Tüm bu değerlendirmeler dikkate alındığında, Kant'ın kritik dönem öncesi zaman anlayışının iki farklı yaklaşımı içerdiğini ifade edebiliriz. Bunlardan ilki büyük ölçüde Leibniz'in etkisi altında biçimlenen ilişkisel

zaman görüşüdür. Burada Kant zamanı, cevherlerin özel güçleri vasıtasıyla ortaya çıkan eş zamanlı olmayan ilişkilerden elde edilmiş bir soyutlama olarak ele alır. Bu yaklaşımda Kant'a özgü olan husus, önceden kurulmuş ahenk ve etkileşimi olmayan monad anlayışını reddederek zamanı, gerçek etkileşime dayalı reel bir nedensellik ilişkisi üzerine temellendirmesidir.

Kant'ın bu yaklaşımı üzerinden ulaştığı en önemli sonuçlardan biri, etkileşimi mümkün kılan güçleri yöneten yasalarla zamanın mahiyeti arasında kurduğu ilişkidir. Buna göre zamansal ilişkiler düzeni bu yasalar tarafından belirlendiğinden, zamanın mahiyetine dair özellikler bu yasalardan çıkarılabilir. Bu bağlamda Kant'ın işaret ettiği önemli noktalardan bir diğeri de, bu yasaların keyfi olması ve dolayısıyla da farklı yasalar ve farklı zaman düzenlerinin mümkün olması hususudur. Buna göre mutlak ve değişmez tek bir zaman serisi zorunlu değildir ve dolayısıyla idrak ettiğimiz zaman düzeninden farklı, fakat tamamen anlamlı başka bir zaman serisi düzeni pekâlâ mümkündür. Kant'ın bu görüşü görelî zaman anlayışını ima eden bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir.

Ancak Kant 1760'lı yılların sonunda ilişkisel zaman anlayışından tamamen vazgeçerek Newtoncu mutlak zaman anlayışını benimsemiştir. Bu değişimin en temel nedeni, Kant'ın bütün felsefi serüveni boyunca değişmeden kalan, fiziksel dünyanın her zaman Newtoncu hareket yasalarına uygun olması gerektiği şeklindeki düşüncesidir. Bu çerçevede Euler'in Newtoncu hareket yasalarının ancak mutlak zaman-mekân kabul edilirse işleyeceğini göstermesi ve uyumsuz eş parçalar paradoksu Kant'ın Newtoncu görüşlere dönüş yapmasına neden olmuştur. Ancak Kant bu tartışmaları yalnızca mekân üzerinden yürüttüğünden, zamana dair görüşlerinin mekân üzerinden çıkarılması gerektiğini gördük. Bu çerçevede mekândaki uyumsuz eş parçalar paradoksunu zamana uygulayarak, Kant'ın zamana dair, mekâninkine benzer düşüncelere sahip olduğunu varsaymanın oldukça makul olduğunu göstermeye çalıştık.

Son olarak şu husus belirtilmelidir ki, Kant'ın 1768'de ulaştığı zaman-mekânın mutlak olduğu düşüncesi çok uzun sürmedi. Bu büyük ölçüde mutlak zaman-mekân anlayışının neden olduğu teolojik ve epistemolojik problemlerden kaynaklanıyordu. Kant 1770 yılında önceki zaman-mekân anlayışlarından tamamen farklı bir anlayış ortaya koydu. Şüphesiz bu ayrı bir incelemenin konusu olmakla birlikte, Kant'ın ortaya koyduğu bu yeni

yaklaşımında kökensel değişimler olmasına rağmen, Newtoncu mutlak ve ilişkileri mümkün kılan a priori bir zemin olarak zaman-mekân anlayışları aynı kalmaya devam etti denilebilir. Bu açıdan ele almaya çalıştığımız bu konunun, Kant'ın kritik dönem zaman teorisinin anlaşılmasına yardımcı olacağı ifade edilebilir.

Kaynaklar

- Al-Azm, S. J. (1967). *Kant's Theory of Time*. New York: Philosophical Library.
- Baker, J. J. (1935). Some Pre-Critical Developments of Kant's Theory of Space and Time. *The Philosophical Review*, 44 (3), 267-282.
- Beck, L. W. (1969). *Early German Philosophy Kant and His Predecessors*. Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Beiser, F. C. (1992). Kant's Intellectual Development: 1746-1781. *The Cambridge Companion to Kant* (ed. P. Guyer). Cambridge: Cambridge University Press, 26-61.
- Caruso, F. & Xavier, R. M. (2015). On Kant's First Insight into the Problem of Space Dimensionality and Its Physical Foundation. *Kant-Studien*, 106 (4), 547-560.
- Edwards, J. B. & Schönfeld, M. (2012). Introduction. *Natural Science* (ed. E. Watkins). Cambridge: Cambridge University Press, 1-7.
- Kant, I. (1900). Universal Natural History and Theory of Heavens. *Kant's Cosmogony* (ed. & trans. W. Hastie). Glasgow: James Maclehose and Sons Press, 13-168.
- Kant, I. (1929). A New Exposition of the First Principles of Metaphysical Knowledge. *Kant's Conception of God* (trans. F. E. England). London: George Allen & Unwin, 211-255.
- Kant, I. (2002). *Gelecekte Bilim Olarak Ortaya Çıkabilecek Her Metafizığe Prolegomena* (çev. İ. Kuçuradi & Y. Örnek). Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kant, I. (2012). Thought on True Estimation of Living Forces. *Natural Science* (ed. E. Watkins). Cambridge: Cambridge University Press, 9-155.
- Leibniz, G. W. (2011). *Monadoloji* (çev. D. Çetinkasap). İstanbul: Pinhan Yayınları.
- Mates, B. (1986). *The Philosophy of Leibniz Metaphysics and Language*. Oxford:

Oxford University Press.

Newton, I. (1999). *The Principia: Mathematical Principles of Natural Philosophy* (trans. B. Cohen & A. Whitman). London: University of California Press.

Schönfeld, M. (2000). *The Philosoph of the Young Kant*. Oxford: Oxford University Press.

Topakkaya, A. (2013). *Felsefe, Din ve Kültür'de Zaman*. İstanbul: Paradigma Yayınları.

Vailati, E. (1997). *Leibniz & Clarke. A Study of Their Correspondence*. Oxford: Oxford University Press.

Öz: Kant felsefesinin anlaşılmasında onun zamanın mahiyetine dair görüşleri önemli bir role sahiptir. Buna karşılık Kant'ın zamanın mahiyeti hakkındaki görüşleri nispeten ihmal edilmiştir. Bu çerçevede onun zaman teorisi üzerine bir inceleme gerekli görünmektedir. Kant düşünce hayatı boyunca zamanın mahiyeti üzerine farklı görüşler benimsemiştir. Bu farklılıklar en temelde eleştiri öncesi ve sonrası dönem düşüncelerinde kendini gösterir. Bu çalışmanın temel amacı Kant'ın eleştiri öncesi dönem zaman teorisini ortaya koyarak, eleştirel dönem düşüncelerinin anlaşılmasına zemin hazırlamaktır.

Anahtar Kelimeler: Kant, eleştiri öncesi dönem, zaman, zamanın mahiyeti, zaman ve mekân.

